

РОЗДІЛ V. ПРОБЛЕМИ ЛІНГВІСТИКИ ТЕКСТУ, ДИСКУРСОЛОГІЇ, КОГНІТИВНОЇ ЛІНГВІСТИКИ

Василь Грещук

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7011-3911>

DOI 10.31558/1815-3070.2020.40.1.7

УДК 81'373.611

СЛОВОТВІР І СУБ'ЄКТИВНА МОДАЛЬНІСТЬ ТЕКСТУ

Проаналізовано формування суб'єктивної модальності тексту словотвірними засобами. Суб'єктивна модальність тексту розглядається як інформаційний компонент семантики висловлювання, що містить суб'єктивне ставлення мовця до сказаного з метою його впливу на адресата тексту. Така інтерпретація суб'єктивної модальності тексту суголосна поняттю конотації тексту. Словотвірні одиниці, передовсім деривати, беруть активну участь у творенні суб'єктивної модальності тексту. Досить поширеним прийомом творення суб'єктивної модальності тексту є використання у ньому похідного слова, яке як елемент лексичної системи мови, незалежно від його реалізації в мовленні, є носієм лексичної семантики, в структурі якої виділяється, крім логіко-змістового, ще й оцінний, емоційно-експресивний, конотативний компонент. У статті охарактеризовано низку моделей, за якими утворюються деривати з відповідною конотацією. Ще одним поширеним способом формування суб'єктивної модальності тексту є okazіональний словотвір. Ефект творення мовної експресії ґрунтується на використанні в тексті okazіонального деривата, який за своєю природою передбачає цілеспрямоване порушення мовної норми, закономірностей словотворення, а тому завжди вражає своєю новизною, незвичністю, несподіваністю і винятковістю. Okazіональні похідні в тексті відбивають особливості світобачення, авторської оцінки, розширюють склад образних засобів, виступають одним із способів продукування мовної гри. Суб'єктивна модальність тексту словотвірними засобами може створюватися також функціонально, завдяки специфіці використання різних дериваційних одиниць у висловлюванні, коли необхідний експресивно-оцінний компонент формується внаслідок особливостей текстового використання словотворчих величин. Це зокрема лексикалізація дериваційних формантів, вживання дериватів із здрібно-пестливим значенням для вираження діаметрально-протилежного значення, зіштовхування в одному сегменті тексту семантично близьких або контрастних дериваційних величин, стилістична актуалізація словотвірної похідності і мотивованості деривата тощо.

Ключові слова: суб'єктивна модальність тексту, словотвір, конотація тексту, дериват, словотвірна мотивованість.

Постановка наукової проблеми та її актуальність. Однією з найважливіших змістових категорій тексту є модальність, яку уособлюють два її типи: модальність об'єктивна і модальність суб'єктивна. І перший, і другий тип модальності під різними кутами зору були предметом ґрунтовного різноаспектного аналізу, передовсім граматистів. Попри певні інтерпретаційні розбіжності щодо модальності, більшість дослідників сходиться на тому, що суб'єктивна модальність пов'язана з об'єктивною модальністю. Основою їх поєднання є оцінка, яка виражає відношення змісту висловлення до дійсності або фіксує ставлення мовця до висловленого. Останнім часом модальність виводять за межі речення і розгля-

дають як категорію тексту. З цього погляду показовою є дефініція Ф. Бацевича, згідно з якою «суб'єктивна текстова модальність – факультативний семантико-прагматичний чинник змістової організації тексту (дискурсу), який реалізується як низка різноманітних відношень адресанта (мовця, автора) до повідомлюваного: позитивних/негативних, очікуваних/неочікуваних, приємних/неприємних, прийнятних/неприйнятних, серйозних/несерйозних, впевненості/непевненості, згоди/незгоди та багатьох інших» (Бацевич 236).

Отож, суб'єктивна модальність тексту – це інформаційний компонент семантики, який напластовується на значення у результаті слововживання у висловлюванні. Він містить суб'єктивне ставлення мовця до сказаного з метою його впливу на адресата тексту. Така інтерпретація суб'єктивної модальності суголосна поняттю конотації, яку трактують як семантичну сутність, що “узуально або okazіонально входить в семантику мовних одиниць і виражає емотивно-оцінне і стилістично марковане ставлення суб'єкта мовлення до дійсності при її позначенні у висловлюванні, яке набуває на основі цієї інформації експресивного ефекту” (Теля 5).

Важливим складником дослідження суб'єктивної модальності, або конотації, тексту є аналіз засобів її формування, вираження. У цій статті ставимо за мету висвітлити формування конотативного компонента семантики тексту словотвірними засобами, передусім дериватами. Для її досягнення необхідно розв'язати такі завдання: 1) зібрати й упорядкувати сегменти текстів, у яких словотвірні одиниці залучені до формування суб'єктивної модальності; 2) схарактеризувати текстове використання дериватів із суфіксами суб'єктивної оцінки; 3) визначити текстотворчі потенції okazіонального словотвору; 4) описати специфіку особливого цілеспрямованого вживання похідних слів у тексті як засіб творення його суб'єктивної модальності.

Виклад основного матеріалу і обґрунтування результатів дослідження. Похідні слова, як і інші номінативні одиниці, у процесі формування суб'єктивної модальності тексту можуть відігравати помітну роль, при цьому способи творення конотативного компонента текстової семантики неоднакові. Доволі поширеним прийомом експресивізації тексту є використання похідного слова в тексті, яке як елемент лексичної системи, незалежно від його реалізації в мовленні, є носієм лексичної семантики, в структурі якої виокремлюється, крім логіко-змістового, ще й оцінний, емоційно-експресивний, конотативний компонент. Дослідники під час аналізу тексту зазначають, що текст твориться із мовних одиниць-маніфестантів певних смислів, які формують прагматичний ефект мовлення (Теля 7) Деривати, семантика яких містить оцінний, емоційно-експресивний компонент і які задіяні в породженні тексту, – це «своєрідні прагматичні «напівфабрикати», які під час реалізації у висловлюванні формують його суб'єктивну модальність» (Лингвистич. енци. словарь 236).

Так, у процесі творення мікротексту в народної пісні «Ой, під вишнею» («Ой, ти старий дідуган, зігнувся, як дуга, а я молоденька гуляти раденька») використано дериваційні «напівфабрикати» *дідуган*, що виражає зневажливо-презирливе ставлення до позначуваного незалежно від його текстової реалізації,

оскільки він як елемент лексичної і словотвірної систем української мови є вже носієм зазначеного смислу, та *молоденька, раденька*, які як складники лексикону репрезентують пестливе ставлення до суб'єкта означуваного. Уведені в текст, вони свою експресивність іррадіують на весь сегмент і разом із іншими мовними одиницями (епітет *старий*, порівняння *ізігнувся, як дуга*) формують конотативний компонент семантики всього аналізованого мікротексту.

У системі словотвору української мови усталилася низка моделей, за якими утворюються деривати з відповідною конотацією. Дериваційні форманти таких дериватів отримали назву «суфікси з лексико-граматичним значенням», або «суфікси суб'єктивної оцінки». Одні з них мають значення демінутивності, зменшеності чи здрібнілості і одночасно виражають пестливість, ласкаве ставлення мовця до названого предмета чи особи, інші – авгментативності, збільшеності чи згрубілості й одночасно виражають зневажливе, іронічне ставлення (Словотвір 101; Стилїстика 296).

Деривати з суфіксами суб'єктивної оцінки, які використовуються для формування суб'єктивної модальності тексту, неоднорідні щодо ступеня вираження емоційного забарвлення й експресивності. Для формування помірного ступеня пестливого ставлення до зображуваного в текстотворенні часто використовуються іменникові деривати з суфіксами **-ик, -ок, -чик, -ець, -ин(а), -к(а), -ц(е), -ен(я), -атк(о)**, наприклад: А тимчасом із діброви козак виїжджає, / Під ним коник вороненький / Насилу ступає (Т. Шевченко. Причинна); З яру повзе туманець (В. Бабляк. Вишневий сад); Щаслива голубка: високо літає. / Полине до Бога – милого питає. / Кого ж сиротина, кого запитає (Т. Шевченко. Причинна); Бо не довго, чорнобриві, / Карі оченята, / Біле личко червоніє / Не довго дівчата! (Т. Шевченко. Тополя) та ін.

Вищий ступінь здрібнілості і емоційного забарвлення пестливості у процесі формування конотативного компонента семантики тексту забезпечують деривати з суфіксами **-ичок, -очок, -очк(а), -ечк(а), -еньк(о), -ечк(о), -ячк(о)**: От зійде моя гречка – ока не відірвеш... Перші *листочки* у неї, знаєте, округлі, з виїмкою ну прямо *сердечка* (М. Стельмах. Кров людська – не водиця); Тече вода із-за гаю / Та попід горою. / Хлюпочуться *качаточка* / Поміж осокою. / А *качечка* випливає з качуром за ними... (Т. Шевченко. Тече вода з-під явора); Червоною китайкою / *Личенько* накрито (Українська народна пісня) та ін.

Найвищий ступінь пестливості з-поміж іменникових дериватів передають демінутиви з суфіксами **-оньк(а), -еньк(а), -иноньк(а), -оньк(о)**, пор.: Прилучилась з чумаченьком у степу біда. / Заболіла *головонька*... (Т. Шевченко. Ой не п'ються пива-меда); О моя ясна, блискуча *зірниченькою*. Де ти живеш? / Чи аж по смерті на гріб мій, *горличенько*, плакати прийдеш? (І. Франко. Ночі безмірні, ночі безсонні) та ін.

Градація вираження конотативного компонента словотвірними засобами властива також похідним інших частин мови – прикметникам, прислівникам та дієсловам, пор.: *зеленуватий* – *зелененький* – *зеленесенький* – *зеленісінький* – *зеленезний*, *гарненько* – *гарнесенько*, *любенько* – *любісінько*, *пряменько* – *прямісінько*, *їстки* – *їстоньки*, *спатки* – *спатусі* та ін. Ця властивість українсь-

кого словотвору уможливилює комплексне використання різночастиномовних дериватів як прагматичних "напівфабрикатів" різного ступеня інтенсивності ознаки у текстотворенні для формування необхідної суб'єктивної модальності тексту. Так, аксіологічна характеристика головної героїні повісті Г. Квітки-Основ'яненка "Маруся", пов'язана з формуванням у реципієнта тексту прихильного ставлення до неї, ґрунтується на широкому використанні різночастиномовних дериватів із значенням пестливості: *От і виросла їм на втіху. Та що ж то за дівка була! Висока, прямесенька, як стрілочка, чорнявенька, очиці, як тернові ягідки, бровоньки, як на шнурочку, личком червона, як панська роза, що у саду цвіте, носочок так собі прямесенький з горбочком, а губоньки як цвіточки розцвітають, і межі ними зубоньки, неначе жарнівки, як одна, на ниточці нанизані. Коли, було, заговорить, то уже так звичайно, розумно, так наче сопілочка заграє стиха, що тільки б її і слухав; а як усміхнеться та очицями поведе, а сама зачервоніється, так от неначе шовковою хусточкою обітреть смажнії уста. Коси у неї, як смоль, чорнії та довгі-довгі, аж за коліно; у празник або хоч і в неділеньку так гарно їх повбира, дрібушка за дрібушку та все сама собі запліта; та як покладе їх на голову, поверх скиндячок вінком, та завітча квітками, кінці у ленти аж геть порозпуска; усі груди так і обнизані добрим намистом з червінцями, так що разків з двадцять буде, коли і не більш, а на шії... та й шия білесенька-білесенька, от як би з крейди чепурненько вистругана; поверх такої-то шії на чорній бархатці, широкій, так що пальця, мабуть, у два, золотий єднус і у кільці зверху камінець червоненький... та так і сяє! Та як вирядиться у баєву червону юпку, застебнеться під саму душу, щоб нічогісінько не видно було, що незвичайно... вже ж пак не так, як городянські дівчата, що у панів понавчались: цур їм! Зогрішиш, тільки дивлячись на таких! (Г. Квітка-Основ'яненко. Маруся).* У наведеному сегменті тексту саме словотвірні одиниці *стрілочка, очиці, бровоньки, ягідки, носочок, горбочок, губоньки, квіточки, зубоньки, ниточка, сопілочка, хусточка, неділенька, квітки, разок, камінець, прямесенька, чорнявенька, білесенька-білесенька, червоненький, нічогісінько* відіграють провідну роль у формуванні його суб'єктивної модальності.

Конотативно негативно марковані деривати, що слугують засобом формування суб'єктивної модальності тексту, теж виражають неоднаковий ступінь зневажливого, несхвального ставлення до висловленого, хоча й не так виразно градуйованого, як позитивно марковані. Так, іменникові деривати з суфіксами **-ищ(е)**, **-иськ(о)**, забезпечуючи формування несхвального, зневажливого, пейоративного ставлення реципієнта тексту до зображуваного, поступаються похідним іменниками із суфіксами **-ак(а)**, **-ук(а)**, **-юг(а)**, пор.: Хотів був хатку з ніжки сихнуть, – / як вийшла *бабище*, крива, горбатая, сухая (І. Котляревський. Енеїда); А прокляті *бараниська* не зважають, що смерть близька (І. Франко. Лис Микита); Не дурно кажуть: недалеко відкотиться яблучко від яблуньки: у Нечипора була уся Батькова натура. *Злодіяка* такий, що ні з чим не розминеться: і цигана обдурить, і старця обікраде (Г. Квітка-Основ'яненко. Мертвецький Великдень); Хто схоче вдарити *псюку*, знайде дрюка (Українська

народна приказка); *Панюга панюгою*, з губернатором запанібрата (Панас Мирний. Повія).

Ще одним поширеним способом формування суб'єктивної модальності тексту є okazіональний словотвір. Ефект творення мовної експресії ґрунтується на використанні в тексті okazіонального деривата, який за своєю природою передбачає зумисне порушення мовної норми, закономірностей словотворення, а тому завжди вражає своєю новизною, незвичністю, несподіваністю й винятковістю. Okazіональний дериват найтіснішим чином пов'язаний із сегментом тексту, оскільки він є його структурно-семантичним компонентом, тож його значення та стилістичне навантаження стає зрозумілим в умовах контексту. Okazіональні похідні, або, як їх ще називають, індивідуально-авторські новотвори, протиставляються іншим лексичним номінативним одиницям, в тому числі зокрема й звичайним неологізмам, такими ознаками як номінативна факультативність, позанормативність і функціональна одноразовість. Вони відбивають особливості світобачення, авторські оцінки, розширюють склад образних засобів, виступають одним із способів продукування мовної гри (Загнітко, с. 324).

Часто okazіональність виникає в результаті поєднання узуальних у системі мови словотворчих величин – твірної основи й дериваційного форманта, але саме їх взаємодія в конкретному дериваті через розширення внутрішньої валентності виходить за межі мовної норми.

Більшості словотвірних моделей характерні обмеження на сполучуваність твірних основ і форматів, які накладає норма. Так, деривати з фемінізувальним суфіксом **-иц(я)** в українській мові утворюються від співвідносних назв чоловічого роду. Норма допускає також деривацію назв самиць від відповідних назв тварин чоловічого роду. Використання в ролі твірної основи іменника на позначення неживого предмета, що порушує норми словотвірної сполучуваності, створює ефект okazіональності деривата, який виступає важливим чинником експресивізації тексту, пор.: На міднім небі вечір почорнів. / Малі, без голосу у ніч летіли птиці. / Згори гора дивилась у черлінь. / І хилитався човен до *човниці* (М. Вінграновський. На мідній небі вечір почорнів).

Оскільки в основі утворення okazіонального деривата здебільшого лежить реалізація позанормативної дериваційної сполучуваності, то такі похідні можуть бути утворені за допомогою будь-якого словотворчого форманта. Різною буде і частиномовна належність утворюваних okazіоналізмів. Цими властивостями зумовлена конструктивність і широта використання okazіональних утворень у функції експресивізуальних засобів тексту: У присмеркові доброї *дібровості*, / пшеничний присмак скошеного дня. / На крутосхилах срібної *дніпровості* / сідлає вічність чорного коня (Л. Костенко. У присмеркові доброї *дібровості*); У ластівки *ластовенятко*. / В шовковиці – *шовковенятко*. / В гаю у стежки – *стеженятко*. / У хмари в небі – *хмаренятко*. / В зорі над садом – *зоренятко*: вже народилися (М. Вінграновський. У ластівки – *ластовенятко*); На сизих пагорбах рясне село *горіє* / І сірі вітряки *докрилюють* свій вік (М. Вінграновський. І є народ...); Було нам важко і було нам зле. І *західно* і *східно*. / Було безвихідно.

Але нам не було негідно (Л.Костенко. Було нам важко); *Сколінені* мужі і нині пахолки німотні руки перед себе рвуть (В. Стус. Накликання дощу) та ін.

Підґрунтям okazіональності деривата, що використовується для експресивізації тексту, можуть бути також контамінація як спосіб творення (*катастройка, стагфляція*), стилізація дериваційних формантів під словотворчі засоби інших мов, нагнітання у словотвірній структурі деривата префіксів, які послідовно посилюють значення першого (*перепронакомуністичний*) або нейтралізують значення наступного (*перенедооздоровитись*) та ін.

Суб'єктивна модальність тексту словотвірними засобами може створюватися також функціонально, завдяки специфіці використання різних дериваційних одиниць у висловлюванні, коли необхідний експресивно-оцінний компонент формується внаслідок особливостей текстового використання словотворчих величин. Це, зокрема, лексикалізація дериваційних форматів, вживання дериватів із здрібніло-пестливим значенням для вираження діаметрально-протилежного значення, зіштовхування в одному сегменті тексту семантично близьких або контрастних дериваційних величин, стилістична актуалізація словотвірної похідності і мотивованості деривата тощо. Проілюструємо текстуально зумовлене використання дериватів із суфіксами суб'єктивної оцінки для формування емоційно-оцінного забарвлення, конотативно протилежного за значенням. Так, суфікс **-оньк-** надає деривату *сусідонько* пестливого забарвлення, однак за певної ситуації у відповідному контексті пестливість нейтралізується і формується негативний експресивно-емоційний ефект, пор.: Палагна прибігла додому лиха! Добре, що хоч Іван нічого не бачив. Ну і *сусідонько*! Файний, смага б ті втяла! Не мав коли приступитись до неї! – Ігій на тебе!.. (М. Коцюбинський. Тіні забутих предків). Протилежну текстову конотацію до тої, носієм якої в лексичній системі української мови є дериват *сусідонько*, увиразнюють прокляття *смага б ті втяла* та обурливий вигуківий зворот *ігій на тебе*.

Доволі ефективним прийомом формування суб'єктивної модальності тексту дериваційними засобами виявилось своєрідне обігрування словотвірної мотивованості певного деривата – використанням замість справжньої ономазіологічної ознаки похідного такої, яка виражається близьким за звучанням, але іншим за значенням словом. Так, дериваційне зближення деривата *мужчина* не зі справжнім його мотивувальним словом з піднесено-патетичним забарвленням *муж*, а із семантично й емоційно іншотипним словом *моці*, що за звуковим складом перегукується із реальним твірним, робить його чинником потужної експресивізації тексту з одверто сатирично-зневажливим ефектом: Можна зрозуміти цнотливе українське жіноцтво. Спільне обурення виходить із сопіння розбурханих ніздрів проти тої, що порушила Кодекс жіночої честі. Але в душі ці м'якенькі рожевенькі ропушки годяться з тим, що є секс, а є статевий акт. А це “две большие разницы”. І чоловіки у більшості випадків здатні лише на друге. Тож, любі «*моціни*» (це не помилка. Це від слова «*моці*»), не шукайте логіки. Не шукайте художнього образу. Не обурюйтесь «мовними прийомами». Подивіться на світ. Подивіться на себе. Подивіться на жінку (3 газет).

Висновки та перспективи дослідження. Таким чином, словотвір виконує важливі текстотвірчі функції, пов'язані з формуванням конотативного компонента семантики тексту, його суб'єктивної модальності. Існують різні способи формування словотвірними засобами конотативного компонента текстової семантики. Потужним чинником творення суб'єктивної модальності тексту є використання в процесі породження тексту дериватів із суфіксами суб'єктивної оцінки. Іншим способом творення конотативного компонента семантики тексту є залучення у творення тексту оказіональних утворень. Ще одним способом формування суб'єктивної модальності тексту є специфіка, особливості дериватовживання для створення необхідного оцінно-емотивного компонента семантики тексту. Перспективи подальшого дослідження зазначеної проблеми полягають у вивченні інших словотвірних засобів, які можуть брати участь у формуванні суб'єктивної модальності тексту.

Література

1. Бацевич Флорій, Кочан Ірина. Лінгвістика тексту : підручник. Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2016. 316 с.
2. Загнітко Анатолій. Словник сучасної лінгвістики : поняття і терміни : у 4 т. Т. 2. Донецьк : ДонНУ, 2012. 350 с.
3. Лингвистический энциклопедический словарь. Москва: Советская энциклопедия, 1990. 685 с.
4. Словотвір сучасної української літературної мови. Київ : Наукова думка, 1973. 406 с.
5. Сучасна українська літературна мова. Стилїстика. Київ : Наукова думка. 1973. 588 с.
6. Телия В. Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. Москва : Наука, 1986. 144 с.

References

1. Batsevych, Florii, and Kochan Iryna. *Linhvistyka tekstu : pidruchnyk (Linguistics of the text: a textbook)*. Lviv : LNU im. Ivana Franka, 2016. Print.
2. Zahnitko Anatolii. *Slovnyk suchasnoi linhvistyky : poniattia i terminy (Dictionary of modern linguistics: concepts and terms)* : u 4 t. T. 2. Donetsk : DonNU, 2012. Print.
3. *Lingvisticheskyi entsyklopedycheskyi slovar' (Linguistic encyclopedic dictionary)*. Moskva: Sovetskaia entsyklopedyia, 1990. Print.
4. *Slovotvir suchasnoi ukrainskoi literaturnoi movy (Word formation of modern Ukrainian literary language)*. Kyiv : Naukova dumka, 1973. Print.
5. *Suchasna ukrainska literaturna mova. Stylistyka (Modern Ukrainian literary language. Stylistics)*. Kyiv : Naukova dumka. Print.
6. Telyia V. N. *Konnontativnyi aspekt semantiki nominativnykh yedynits (Connotative aspect of semantics of nominative units)*. Moskva : Nauka, 1986. Print.

WORD FORMATION AND SUBJECTIVE MODALITY OF THE TEXT

Vasyl Greshchuk

Department of Ukrainian Language, Faculty of Philology, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University

Abstract

Background: Modality, which exists in two manifestations – objective and subjective, is thoroughly studied from various perspectives, especially in grammar. Modality has recently been taken beyond the boundaries of the sentence and considered a textual category. The subjective mo-

dality of the text is considered an optional semantic and pragmatic factor of the content-related organization of the text (discourse), which is realized in a number of different attitudes of the addressee (speaker, author) to what is being reported. This interpretation of subjective modality correlates with the concept of connotation. An important component of the study of subjective modality, or connotation, of the text is analysis of the means of its formation, expression.

Purpose: The article is aimed at discussing the formation of the connotative component of text semantics by means of word formation.

Results: The results of the research conducted in this article outline the means of word formation that contribute to the formation of the subjective modality of the text.

Discussion: Derivatives, like other nominative units, can play a significant role in the formation of subjective modality, and the ways of creating the connotative component of textual semantics are different. A common method for creating subjective modality is to use a derivative in the text, which as an element of the lexical system, regardless of its speech realization, is a carrier of lexical semantics, in the structure of which an evaluative, emotive-expressive and connotative components are singled out. The article analyzes models of word formation according to which derivatives with the corresponding connotation are formed. Another common way to form subjective modality is accidental word formation. Subjective modality can also be created functionally due to the specifics of the use of different derivative units in the utterance when the required expressive-evaluative component is formed as a result of the specific features of the use of word formation means.

Keywords: Subjective modality of the text, word formation, textual connotation, derivative, motivated word formation.

Vitae

Vasyl Greshchuk is a Doctor of Philological Sciences, Professor, Head of the Chair of Ukrainian Language, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University. Areas of research interests include derivatology, dialectology, semasiology, history of the Ukrainian literary language.

Correspondence: vasy1.greshchuk@pnu.edu.ua

Надійшла до редакції 26 серпня 2020 року
Рекомендована до друку 15 вересня 2020 року